

**ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING ESHITISH IDROKI
XUSUSIYATLARI****Lazizbek Xayitov***Qo'qon davlat pedagogika instituti,**Maxsus pedagogika kafedrasini mudiri, PhD*

Yangi okustik apparatlar yordamida o'tkazilgan tadqiqotlar natijalari ko'rsatishicha, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning 40 %da eshituv sezgisi qoldiqlari mavjudligini ko'rsatdi. Ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish mumkin. XIX asrda I.I.Fleri, so'ng N.M. Lagovskiy va boshqa tadqiqotchilar ham eshitishda nuqsoni bo'lganlar eshituv qoldig'i mavjudligini e'tirof etadilar. N.M.Lagovskiy ta'kidlashicha, bu eshituv qoldig'ini faollashtirish, rivojlantirish mumkin. N.M. Lagovskiy eshituv idroki darajasiga ko'ra bir necha guruhlarini tasniflaydi. Bu guruhlardan biriga kiruvchi bolalarda eshituv idroki ma'lum darajada mavjud bo'lib, u nonutqiy tovushlarni farqlash imkonini beradi. Boshqa bolalarda eshituv idrokining darajasi balandroq bo'lib, u unli tovush, bo'g'in, so'zlarni farqlash imkonini beradi⁸⁹Yaxshi ishlangan tadqiqot uslubiyoti va takomillashgan apparaturani qo'llash chaqaloqlik yoshida bolaning eshituv funksiyasi holatini o'rganish imkonini beradi. A.V. Neyman eshituv idrokining darajasiga ko'ra 4 guruhga tasniflaydi. Bu quyidagi jadvalda o'z aksini topgan .

1-guruhga tovush tebranishlarini 128 dan 256 Gs ga qabul qiluvchi bolalar jamlangan. 2-guruhga 256 dan 512 Gs dan tovush tebranishlarini qabul qiluvchi, 3-guruhga 512 dan 1024 Gs gacha, 4-guruhga 1024 dan 2048 GS gacha tovush tebranishlarini qabul qilgan bolalar tasniflangan.

3-4 guruhga taaluqli bolalar eshituv idrokini ma'lum darajada balandroq bo'lgani uchun ta'lim amaliyotida qo'llash mumkin. Bu eshitishda nuqsoni bo'lgan bolani nutqiy yaxshi egallashi, talaffuzini tushunarli bo'lishiga yordam beradi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabida pedagogik jarayonda eshituv qoldig'idan foydalanish imkonini beruvchi tovush kuchaytiruvchi apparatlar bilan jihozlangan maxsus eshituv xonalari mavjud bo'ladi. Tadqiqotlar natijalari ko'rsatishicha, eshituv qoldig'i mavjud bolalar nutqining umumiy ritmi, so'zli va mantiqiy o'rg'ularni oson egallaydilar, bu ular nutqini tushunarli va yaxlit bo'lishiga sabab bo'ladi. Davomiy mashg'ulotlar mashqlar jarayonida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshituv idroki faollashtiriladi. Bunda eshituv idrokining rivojlanishi anotomo-fiziologik mexanizmining tiklanishi evaziga emas, balki eshituv idrokini faollash yo'li bilan amalga oshadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolada eshituv sezgisi va idrokini yo'qolishi sababli ko'ruv sezgisi va idroki asosiy o'rin tuta boshlaydi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning ko'ruv analizatori atrofdagi olamni anglashda asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan

⁸⁹ Fayziyeva U.Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish.: Ped. fan. nomz. dis. ... avto-ref. – Toshkent: TDPI. 1994.-23.b.

bolalardagi ko'ruv sezgi va idroki eshituvchi bolalar darajasida bo'lish L.V.Zankov, I.M. Solovev, K.I. Veresotskoy, tadqiqotlarida dalillangan.⁹⁰Xattoki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'ruv sezgisi va idroki faollashtirilishi haqida ma'lumot berilgan. Shu sababli eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshituvchi bola ahamiyat bermaydigan tashqi olam xususiyatlari va nozikliklariga ahamiyat beradi. Eshituvchi bolalar eshitishda nuqsoni bo'lganlarga nisbatan yashil, siyoxrang, qizil, sabzi ranglar ko'p almashtiradilar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ranglarni nozik farqlaydilar. L.V.Zankov va I.M. Solovev ta'kidlashicha, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar chizgan rasmlarda, eshituvchi bolalar chizgan rasmlarga nisbatan ko'p detal va qismlarni qamrab olgan bo'ladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan va eshituvchi bolalar rasmlari taqqoslanganda eshituvchi bolalar rasmlarida predmetlarning muhim qismlarini tasvirlarda mavjud emasligi ko'rinadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar rasmlarida bunday kamchiliklar kam bo'ladi, lekin ular fazoviy munosabatlar ifodalangan rasmlarni qiyinchilik bilan chizadilar. L.V.Zankov va I.M.Soloviv ta'kidlashicha ko'ruv idroki jarayonida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshituvchilarga nisbatan predmetning qo'shimcha detallariga ko'p ahamiyat beradilar⁹¹. Shu sababli, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda idrokning analitik tipii sintetik tipidan ustun turadi, deb ko'rsatish mumkin. I.M.Soloviv bu holat eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda eshituvchi bolalarga nisbatan ko'ruv sezgisi ustun degan xulosaga olib kelmaydi, deb e'tirof etadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqi shakllanishida ko'ruv idroki katta ahamiyatga egadir. Eshituvchi bola eshituv va ko'ruv sezgisi va idrokiga tayanib, gapirishni o'rganadi.

Nutqi mavjud bo'lmagan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limning boshlang'ich bosqichlarida idrok etilganini umumlashtirish va sintezlashda, tasniflashda qiyinchilik sezadilar .Bu rang va predmet tushunchasi bola idrokida yetarli darajada taqsimlanmaganligidan dalolat beradi. Bunday differensial va taqsimlash eshitishda nuqsoni bo'lgan bola nutq egallaganida, uning nutqida predmet va sezgi ma'nosini ifodalovchi so'zlar uning lug'atida shakllanganida imkon tug'iladi.

Shunday qilib, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'ruv idroki va sezgisi atrof-olamni anglashda katta ahamiyatga ega ekan. Eshituv sezgisini yo'qotish bilan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'ruv sezgisi faollashadi, o'tkirlanadi. Ko'ruv idrokidan tashqari, anglash jarayonida hidlash va xarakat sezgilari ham muhim o'ringa egadir. Xarakat sezgilari inson badani, qismlari, nutqiy organlar xarakati haqida signal beradi. Eshituv analizatori funksiyasini buzilishda nutqiy xarakatlar aniqligi, differensiialanganligi buziladi. I.M.Solovyov va boshqa olimlar eshituvning yo'qolishini nafaqat artikul apparat sezgisi, balki nafas olish apparatining xarakat sezgisiga ham

⁹⁰ Alimxo'jayeva F.J. Zaif eshituvchi bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirishda didaktik materiallardan foydalanish. P.f.n. diss...avtoref. –M., 1992.-12.b.

⁹¹ Fayziyeva U.Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish.: Ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – Toshkent: TDPI. 1994.-23.b.

salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, mimika, daktilologiya kabi nutq shakllari harkat va ko'ruv sezgilari asosida shakllanadi. Teri sezgilari taktil va temperatura sezgilarini qamrab oladi. Ular birligi premet, uning shakli, kattaligini ifodalovchi materialni anglash imkonini beradi. Bu sezgilar reseptorlari bormoq uchlarida, til uchida joylashgan bo'ladi. Sezgilar faol faoliyatni talab etadi va reseptorlarni ta'sirlovchilar bilan kontakti davomida yuzaga keladi. Teri sezgilari, idrok boshqalar bilan birga predmetni to'liq idrok etishga yordam beradi. Teri sezgilari predmetni ko'rish orqali idrok etishni to'ldiradi. Asosan predmetlarni hajmi va fazoviy joylashuvida idrok etishda, predmetlarni tashqi qatlamini sezishda teri sezgilarining ahamiyati kattadir N.M. Logovskiy, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshitish idrokini faollashtirish va rivojlantirish mumkinligini e'tirof etadi. Ushbu olim eshitishda nuqsoni bo'lganlikda ruhiy rivojlanish buzilishini kompensatsiyasida ko'ruv idrokining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi⁹². XX asrning 20 yillariga kelib L.S. Vigotskiy boshchiligida maxsus psixologiyaning dolzarb muammolarini tizimli tadqiq etish jarayoni amalga oshirildi. Olim o'z ilmiy foyiatida turli nuqsonlari mavjud eshitishda nuqsoni bo'lgan, ko'r, aqli zaif bolalar hamda ularning ta'limi muammolarini o'rganadi. 1924-1926 yillarda bu muammoga bag'ishlangan dastlabki ilmiy ishlar chop etiladi. F.F.Rau, N.F.Slezina, I.G. Bagrova, V.I. Bel'tyukova, K.A. Volkova, S.A. Zikov, T.S. Zikova, Ye.P. Kuz'micheva, E.I. Leongard, L.P. Noskova, T.V. Pelimskaya, N.I. SHelgunova, N.D. Shmatko, Ye.Z. Yaxnina va boshqalar, eshituv idrokini shakllantirish muommolari har tomonlama o'rgangan. F.F.Rau e'tiroficha, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshitish idrokini faollashtirish va rivojlantirish bosqichlarining ajratilishi yana bir omil – eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning tilning har xil tur va shakllarini egallash imkoniyatlariga bog'liqdir. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshitish idrokini faollashtirish va rivojlantirishning har xil bosqichlarida nutqning turi va shakllarini har xil miqdor va nisbatda ishlatilishi hamda dastlabki va yetakchi nutq shakllarini tanlash talab etiladi. Eshitish qobiliyatini rivojlantirishda so'z, so'z birikmalari, gap va matnlardan foydalaniladi.

Eshitish qoldiqlarini rivojlantirish negizida eshitish qobiliyatini rivojlantirish hamda shartli eshitish-ko'rish aloqalarini shakllantirish mumkin bo'ladi. Maktabga kelgan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar odatda eshituv idrokidan foydalana olmaydilar, qabul qilayotgan tovushlarga hech qanday munosabat bildirmaydilar. Shu sababli ishni tovushli signalga munosabat bildirishga o'rgatishdan, tovushga nisbatan shartli-harakatli reaksiya hosil qilinadi. Shartli reaksiya hosil qilish uchun nutqdan tashqari (doira, surnay, shiqildoq, va h.k.) va nutqiy (tovushlar, bo'g'inlar, so'zlar) signallar olinadi. Bola va tovush manbaasining o'rtasidagi masofa qisqartirilib borishi hisobiga ovozning kuchi pasayib boradi. Tovushga nisbatan shartli-harakatli reaksiyani hosil qilish bilan bir qatorda, bolalarni o'yinchoq tovushlariga, so'z, so'z birikmalari va

⁹² Alimxo'jayeva F.J. Zaif eshituvchi bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirishda didaktik materiallardan foydalanish. P.f.n. diss...avtoref. –M., 1992.-13.b

gaplarni eshitib farqlashga o'rgatiladi. Farqlash uchun bolalarga tanish bo'lgan nutqiy yoki nonutqiy material olinadi. Tovushini farqlash kerak bo'ladigan o'yinchoqlar (masalan doira va surnay), shuningdek, so'zlarga mos predmet, rasm, jadvalchalar (non, it, baliq, «qalamani ber», «mashinani ber») qo'yiladi. Material dastlab ko'rib-eshitib, so'ng eshitib idrok etilishi uchun beriladi.

So'z, gaplarni ko'rib-eshitib va ko'rib farqlashga o'rgatgandan so'ng, nutqiy materialni taniy olishga o'rgatiladi. Bunda nutqiy materialning o'zi taqdim etiladi. Tanib farqlash uchun nutqiy tovushlar, so'z va gaplar taqdim etilganda rasm, predmet, o'yinchoqlar ko'rsatilmaydi. Bola topshiriqni bajaradi. Bolaning javobi to'g'ri bo'lsa, pedagog tegishli rasm yokui jadvalchani ko'rsatadi. Ta'limning 1 va 2 yilida dasturda belgilangan material farqlanadigan va tanib farqlanadigan bo'lganidan so'ng, 3-yilning ikkinchi yarimdan notanish so'z va gaplar farqlash uchun beriladi. So'z va gaplar eshitib (ko'rib-eshitib emas) farqlanishi va tanib olinishi kerak. Bola eshitgan so'zni takrorlaydi. Uning talaffuzi bo'g'in, so'z konturi yoki to'liq so'z ko'rinishida bo'lishi mumkin. Agarda so'z va gaplar eshitib idrok etilmasa, material ko'rib eshitib qabul qilish uchun beriladi. So'zlar takrorlangach, yana bir bor eshitish uchun beriladi. Agarda bola har bir so'zni noto'g'ri bo'lsa ham takrorlashgi harakat qilsa, pedagog uni rag'batlantiradi.

Maqsadli, izchil ravishda tashkil etilgan mashg'ulotlar natijasida bolalarning nutq va nonutqiy tovushlarni idrok etish qobiliyati rivojlanadi. Natijada eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning eshitish qobiliyatini audiometrik tekshirishda eshituv darajasini, eshituv pasayishini tabiatini aniq bilib olish imkoniyati tug'iladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Fayziyeva U.Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish.: Ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – Toshkent: TDPI. 1994.-23.b.
2. Alimxo'jayeva F.J. Zaif eshituvchi bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirishda didaktik materiallardan foydalanish. P.f.n. diss...avtoref. –M., 1992.-12.b